

Богдана Н. Кољевић Грифит¹
Институт за политичке студије
Београд (Србија)

УДК 141.7"199/20"
330.831.8:316.75
321.01"20"

Оригинални научни рад
Примљен 06/09/2019
Прихваћен 11/09/2019
doi: [10.5937/socpreg53-23060](https://doi.org/10.5937/socpreg53-23060)

НЕОЛИБЕРАЛНА И ПОСТЛИБЕРАЛНА ЕВРОПА

Сажетак: Питање узрока и последица 1989. разматра се као питање развоја и ефеката неолибералне Европе. Образлаже се како је реч о процесу губитка суверенитета и политичког субјективитета тј. о промоцији индивидуалистичког атонизма и идеологије „људских права“ која, поред осталог, завршава и у „хуманитарном инвервенционизму“. Бинарни сет релација између „тоталитаризма“ и „демократије“, као и пратећи појам „транзиције“, обезбедили су превласт либерализма на практично свим нивоима док је на геополитичкој равни овај конструкт кореспондирао са хегемонијом САД у Европи – што се понајбоље уочава на примеру ЕУ. Поред неолибералног, утицај на ове процесе имао је и постмодерни дискурс. У закључку се апострофирају једнакост, истинска демократија и повратак држави као основе постлибералне Европе 21. века.

Кључне речи: неолиберализам, суверенитет, политички субјективитет, права демократија, Европа.

Тријумф политичког, економског и друштвеног неолиберализма

Пад Берлинског зида на симболичком и реалполитичком плану означио је превласт процеса који су већ почетком осамдесетих захватили континент: био је то, пре свега, *тријумф холивићког, економског и друштвеног неолиберализма у Европи*. У том светлу, реч је о историјској прекретници чији ефекти превазилазе стандардизоване смене елита и политичких платформи тј. промена целокупне парадигме подразумевала је тектонске преображаје на егзистенцијалној и метафизичкој равни. Штавише, у којој мери је 1989. представљала прекретницу с далекосежним теоријским и практичним последицама понајбоље се уочава из анализе трансформација Старог континента које су уследиле тј. које су обележиле Европу на крају XX и на почетку XXI века. Ретроактивна анализа, дакле, на различитим нивоима демонстрира како је, најпре и у есенцијалном смислу, пад Берлинског зида био почетак финалног губитка *суверенијетета Европе* у дужем временском интер-

---

¹ bb2polfil@gmail.com

валу а узроке и консеквенце овог кретања релевантно је сагледати и с политичко-филозофског аспекта, политиколошког, социолошког и историјског аспекта тј. на интердисциплинарној равни феномена.²

Ово су, у најкраћем, разлози из којих нпр. запажање Чомског како се 1989. у најбитнијем садржају испоставила као крај *welfare state* у Европи (Chomsky 1991) истовремено појављује и као исправно и као тек делимично објашњење - јер је, наиме, одустајање од социјалног модела „државе благостања“ имало вишеслојне узрочнике и импликације. Или, још прецизније, *causa efficiens*, баш као и *causa finalis* у овом случају, следи из *онтолошке транзиције* која је *hipokeimenon* промовисаног имена и тезе о „*политичкој транзицији*“ *земаља Источне Европе ка слободи и демократији*. У циљу ближег разумевања како се процес чија је основна парола била „слобода“ заправо показао као фундаментално кретање ка *неслободи* - и то како народа Централне и Источне Европе тако не мање и држава Западне Европе - треба имати у виду свеобухватни већ постојећи контекст у САД у којем је ера реганизма живо осликавала све базичне карактеристике неолиберализма на начин на који су их артикулисали бројни представници тзв. „критичке теорије друштва“. На првом месту је *идеологија индивидуализма и атомизма* тј. успостављање у пракси сфере релација коју можемо звати монадички друштвени сет с обзиром да из ње проиходи оријентација на појединца – и његове жеље и потребе – као врхунски социјално фаворизиран императив (Adorno & Horkheimer, 2007, Horkheimer, 2013, Marcuse, 1991).³

² У том светлу, разуме се, израз “револуције 1989” – који се најчешће користи за описивање низа догађаја у шест држава Источног блока тј. Пољској, Мађарској, Источној Немачкој, Бугарској, Чехословачкој и Румунији – у потпуности је појмовно инсуфицијентан или, још прецизније, истовремено је и заводљив и погрешан. Јер, догађаји су требали да означавају управо крај “тоталитарног комунизма” и почетак “демократије” тј. они су у бити били управо контрареволуција што демонстрира чињеница да су на следећим изборима у овим државама победиле анти-социјалистичке и прозападно оријентисане странке. Свакако, на теоријском и практичном нивоу ситуација је сложенија када се има у виду како је све процесе паралелно неретко пратила и национална оријентација нових елита а у случају Словачке нпр. 1989 била је увод у њихово освајање државности тј. успостављање Словачке као независне државе 1993. Ипак, овде је потребно скренути пажњу на две релевантне чињенице: прво, дакле, да је израз “револуције 1989” нетачан из назначених разлога, односно, да је термин “пад комунизма у Источној Европи” адекватнији и друго, не мање важно, да је у суштинском, *ergo*, геополитичком али и онтолошком смислу, овај “пад” значи најдраматичнију промену равотеже сила у скоријој историји тј. почетак тријумфа неолибералног капитализма на економском, тзв. “либералне демократије” на идеолошком и САД као хегемонске силе на политичком плану. Штавише – као што се у времену које је следило показало – национални сентимент махом је инструментализован тј. употребљен за стварање привида суверености и привида “власти народа” што транспарентно показује функционисање ЕУ у којој је управо овим државама додељен статус другоразредног чланства и положај без практично било каквог релевантног политичког и економског утицаја.

³ За разлику од овога, већ друга генерација „франкфуртоваца“ испоставља се као својеврсна декаденција због бројних „компромиса“ с либерализмом које чини, услед чега се постепено губи њена релевантна критичка димензија. Штавише, Хабермасов „теоријски развој“, у овом смилу, управо демонстрира и како се мењала Европа и њена филозофска и интелектуална

тивне надмоћи.⁴ Штавише, релевантно је уочити како синтагма тоталитаризам vs. демократија – једнако као и транзиција – кореспондира с пројектованим концептом *краја историје* јер је реч о транзицији ка царству либералне демократије чија владавина, у финалној инстанци, мора да буде *иоштална*. Тако је 1989. – према архитектама неолиберализма – требала да обележи *евројски крај историје* и, реципроч-но, *крај историје Европе* и њених *политичких субјективитета* који су се стопили у *систем глобализованог неолибералног поретка*. Из истих разлога – скрећући пажњу на сопствену изузетност - управо „извоз“ демократије (Varany & Moser, 2009) транспарентно је показао *иошталитарну ревензију неолибералне демократије* и стога реалну инверзију њеног привидног супротстављања „тоталитаризму“.

Или, још прецизније, поред осталог управо на примеру различитих земаља Централне и Источне Европе тј. њихове вишедеценијске политичке, економске и друштвене судбине можемо сагледати како се, у бројним аспектима, кретала неолиберална експанзија и неоимперијална доминација. Тако нпр, структура и деловање ЕУ демонстрирају не само бирократски - и релевантно недемократски - већ и практично дословно хијерархијски модел управљања и то у мери у којој је транспарентно да се у дужем временском интервалу није могло говорити о било каквој суверености, аутономности или политичком субјективитету „другоразредних“ земаља чланица. Али, исти процес безмало потпуног губитка суверенитета и субјективитета опажа се на различитим нивоима тј. ствар је у томе да су се и највеће и најразвијеније државе Европе попут Немачке и Француске, односно, и све „доминантне“ чланице ЕУ и саме нашле у потчињеном положају у односу на САД или, још примереније, у релацији спрам транснационалних глобалистичких политичких, економских и друштвених неолибералних елита. Штавише, принципијелно је у пракси у оба случаја примењена хегеловска дијалектика роба и господара а паралелно с њом и криптотеологија с доследним манихејским наративом и означитељима *ајсолућној добра* и *ајсолућној зла* (Bernstein, 2006). „Апсолутно добро“ је, свакако, либерална демократија САД док је, аналогно, „апсолутно зло“ све што долази из Русије и једино на темељу овако постављеног обрасца постало је реално могуће да народи прихвате потчињеност „добром господару“.

Илустративан пример креирања релевантних дискурзивних парадигми је целокупни „теоријски“ и „практични“ ангажман „стручњака за Централну и Источну Европу“ Снајдера чији је крајњи циљ брисање историјске разлике између стаљинизма и нацизма - док је *causa finalis* овог подухвата изједначавање СССР и фашистичке Немачке (Snyder, 2010).⁵ Конкретније, „земље крви“ за Снајдера су савремена Пољска, Белорусија, Украјина, Румунија, делови Русије и Балтичке земље а есенцијална идентификација стаљинизма и нацизма изведена је кроз исти очекивани образац да је, наиме, у оба случаја реч о „тоталитарним режимима“ који су чинили једнако страшне злочине – упркос чињеници да је нпр. број жртава фашизма далеко већи. У овом светлу, теза да је 1989. у Европи значила превласт Фукујаминог

⁴ Посебно питање, разуме се, тиче се чињенице у којој мери је и ова тзв. „економска надмоћ“ неолиберализма и сама и те како виртуелног карактера. (в. Stiglitz, J. 2012; Stiglitz, J. 2016.)

⁵ Треба имати у виду како су нпр. *The Atlantic*, *The Economist*, *The Independent*, *The New Republic*, *New Statesman*, *The Daily Telegraph* прогласили ово дело за „књигу године“ док је *The Economist* чак забележио како је реч о „ревизионистичкој историји у најбољем смислу“.

„краја историје“ никако не значи и да се с тим ирича о истрији завршила, баш на-против, уйраво ироилашење финалне иобедe либералне демократије као айсолуиної добра и краја свейа било је нужан иредуслов за иочейшак истријској ревизионизма чија идеолошка функција је иолийичко ииичињавање неолибералној хеимонији САД и означавање Русије као „айсолуиної зла“ – на начин бинарних ойозиција али и биоларне иоделе која се ироишеже и у савременоси. Као што је Еванс правилно приметиио – „Снајдер једноставно изједначава нацистички геноцид са злочинима који су за време Стаљина почњени у СССР-у... Нема ничег лошег у упоређивању. Изједначавање је оно што је изузетно проблематично.“ (Evans, 2018, pp. 21-22).⁶

И док је, дакле, „установљена“ морална еквиваленција између „тоталитарних режима“ комунизма и фашизма - идеологија либералне демократије паралелно је изградила сопствени криптоетички дискурс у којем злочиначке акције и противправне агресије задобијају име „хуманитарног интервенционизма“ јер је реч о деловању „айсолуиної добра“. Узорит пример, у овом смислу, свакако је Игњатијеф, као један од главних теоретичара и активиста „људских права“ који је у доследно интервенционистичком кључу, подржао и агресију на СРЈ и окупацију Ирака – и уопште све америчке интервенције - те артикулисао концепцију „мањеї зла“ (Ignatieff, 2005) у којој је основна теза како по сваку цену треба бранити „леgitимна права недужних грађана“ тј. да би се одбранила индивидуална права и употреба свих средстава и насиља је не само дозвољена већ и пожељна. Штавише, у делу *Empire Lite* Игњатијеф се, истичући како су САД једина светска суперсила, изричито залаже за стварање „хуманиитарне империје“, јер су мотиви страног присуства и интервенционизма алтруистичне природе и ни најмање себични (Ignatieff, 2003). Или, *imperium* XXI века је глобална хегемонија слободног тржишта, људских права и демократије. Тако се „етички“ мотиви испостављају и као довољан разлог за примену војног интервенционизма с обзиром на то да се полази од постулата који никада није аргументован: стварања најбољег од свих могућих светова тј. апсолутне политичке, историјске, теоријске и моралне супериорности САД. Други пример, у сличном смислу, свакако је Волцера теорија праведних ратова у којој се, опет, са становишта „политичке етике“ покушава легитимисати „моралност“ у „праведним ратовима“. Тако Волцер даје сопствени допринос теорији „хуманитарног интервенционизма“ кроз концепцију да употреба силе у међународној политици оправдава угроженост „људских права“ тј. интервенцији треба прибећи у свим случајевима када је „морална савест човечанства у шоку“ (Walzer, 2015, p. 107). Када је реч, међутим, о оваквим конструкцијама криптоетичких наратива – чија је идеолошка база либерално демократска хегемонија и који се артикулишу паралелно са ревизионистичком историјом – на политичко-филозофској равни неопходно је поставити и следеће питање: у којој мери неолиберална теорија онтолошки кореспондира са постмодерном теоријом тј. колико је овде реч о контингентној хронолошкој компатибилности, с обзиром да је реч о два превладавајућа дискурса последњих деценија 20. века, а колико о синхронизованом деловању? Или, у контексту 1989, колико је почетак тријумфа неолиберализма истовремено и почетак тријумфа постмодерне Европе и да ли је овај сусрет концепцијски сасвим случајан?

⁶ Исто тако, треба приметити како је и низ других историчара проблематизовао Снајдерове аргументе и методе, укључујући Куна, Бартова, Динера, Играоа и Столу.

Екскурс: неолиберализам и постмодерна – једна (не) принципијелна коалиција?

Пре свега, треба имати у виду да екстензивни појам „постмодернизма“ – и ништа мање „постструктурализма“ – у себе укључује низ различитих феномена и теорија, због чега се свакако не може аргументовано повући једноставна линија структурне сличности или чак идентификације с неолиберализмом. Следећа чињеница тиче се момента да још увек нису изведене опсежне анализе релације два појма на начин као што је то нпр. случај с компарацијом постмодернизма и прагматизма (Stuhr, 2015). На концептуалној равни, дакле, најпре треба да уочимо фундаменталне разлике чија основа почива у радикалној критици неолиберализма и артикулацији његових узрока, феномена и последица. Тако нпр. код аутора попут Бодријара проналазимо темељне увиде о симулацији тј. како свет постаје симулакрум (Baudrillard, 1994), те какви су ефекти *конзумерантској калкулацији* – а „посткомунистичку Европу“ после 1989. обележио је управо спектар конзумације – као и, не мање релевантно, како се бинарна опозиција тоталитаризам vs. демократија од стране глобализованих елита по потреби замењује дихотомијом тероризам vs. демократија (Baudrillard, 2013). Свакако, код аутора попут Рансијера или Бадјуа, афирмисање сасвим другачијег облика демократије тј. демократије као једнакости не мање происходи из фундаменталног супротстављања неолибералној хегемонији као и, следствено томе, њеној превласти кроз политички феномен ЕУ (Badiou, 2012, Ranciere, 2009). Или, пак, с треће стране, поред метафизичке и филозофско-друштвене критике, у постструктурализму паралелно уочавамо и артикулацију озбиљних етичких теорија као што је Левинасова у којој је на начин „несистемског система“ – *ergo*, на онтолошком, етичком и естетичком плану – размотрена релација према Другом (Levinas, 1991, Levinas, 2000). Истинска отвореност према Другом – заједно с хоризонтом бесконачности подразумева, наиме, и позицију једнакости као и позицију плурализма тј. појављује се као практично дијаметрално супротна неокапиталистичкој униформности и неоимперијалној хијерархији.

Код низа других аутора, међутим, пре свега код тзв. француских „нових филозофа“ (*nouveaux philosophes*)⁷ попут Левија (Levy), Финкелкрота (Finkelkraut), Глинксмана (Glucksmann) и Брукнера (Bruckner) – чија је нит водиља била управо раскид са марксизмом седамдесетих – спрега с неолиберализмом сасвим је транспарентна. Јер, с обзиром да је полазна тачка ове теорије теза како су системи Хегела и Маркса заправо системи репресије и филозофија доминације ове позиције практично су у потпуности кореспондирале с неолибералним догмама. Марксизам је означен као „инхерентно зло“ које води тоталитаризму и аналогно, њихове оптужбе за „тоталитаризам“ реферирале су искључиво на државе у којима је релевантно присутан а посебан фокус стављен је на „апсолутно зло“ СССР-а. Штавише, „нови филозофи“ истакли су како треба напустити целу социјалистичку традицију а чињеница да су за себе и те како желели да присвоје назив „левичари“ показује

---

⁷ Овај „покрет“ истовремено је означио и симболични и умногоме, теоријски и практично реални крај озбиљне левнице у Француској, баш као што се, паралелно, појављује и као узорити пример интелектуалне колонизације Европе од стране САД.

како је овде реч о парадигматичном европском пандану аутора који су у САД себе означили „левим либералима“. Опет, заједнички именитељи с неолиберализмом су и стављање акцента на појединца тј. радикални индивидуализам као и антидржавна оријентисаност (*anti-statism*) што је парадигматично нпр. код Глинскмана иако се сви „нови филозофи“ слажу да је држава ултимативно „зло“ – док су „добро“ људска права - и истичу да је суверенитет питање појединца. Заједнички именитељ је и чињеница да више нема поверења у човека тј. да се друштво сагледава као перманентно и структурно репресивно што је основи компатибилно с либералистичком сликом света. Штавише, сасвим је логично да из овакве призме произлази и „провизорна етика“ и „политика најмањег зла“ што је, још једном, консеквентно компатибилно с неолибералном доктрином интервенционизма као и минималном државом. На релевантно идеолошку природу делатности „нових филозофа“ – поред Бадјуа и Бурдијеа (Bourdieu) – пажњу су скренули и Лиотар (Liotar), Делез (Deleuze) и Касторијадис (Castoriadis).

У трећу групу, у најширем смислу, пак – када говоримо о постструктурализму у Европи тј. о његовој сличности с неолиберализмом у теоријским поставкама и/или политичким и друштвеним импликацијама – спадају аутори чија је филозофска критика западног хегемонског обрасца транспарентна али, упркос томе, неке од њихових кључних поставки или завршавају с консеквенцама сличним либералном дискурсу или му напросто „колатерално“ иду у прилог. Типичан пример, у овом светлу, је Агамбенова (Agamben) теорија тј. чињеница да се нпр. у *State of Exception* истиче како ће се „једнога дана човечанство играти с правом баш као што се деца играју с непотребним предметима“ (Agamben, 2005, р. 34). Упркос, дакле, Агамбеновој радикалној критици САД и њене неоимперијалне политике и уопште неолиберализма *per se* „анти-државно“ мишљење паралелно завршава и с компарацијом „права“ с „игром“ као пожељним исходом света који би био „најбољи могући“ – а тај свет је, за аутора „само мало другачији“ од данашњег света. И заиста, тако се испоставља да се оваквим теоријама имплицитно легитимише злоупотреба права и његово кршење – јер ако је све „игра“ и/или ако је основа права и државе увек већ насиље онда употреба насиља и није супротна праву чак ни када га деструише као што је случај с „хуманитарним интервенцијама“. Штавише, следећи аспект који треба имати у виду је да је тзв. радикална метафизика сингуларности – за шта је опет узорити пример Агамбенов индивидуализам – у финалној инстанци води не само слому заједнице и колективитета већ и комуникацијском слому, за шта је најбољи показатељ чињеница да ова филозофија завршава у политици геста успостављајући специфичне облике нерелација (Agamben, 2019).

Или, још прецизније, сви назначени примери израз су општих тенденција тј. чињеница да у оквирима постмодернистичких образаца у последњим консеквенцама неретко проналазимо или песимизам у погледу целокупног функционисања друштва и света, или више или мање експлицитну де(кон)струкцију заједнице или, пак – услед „метафизичког и политичког зла“ – завршни исход у етици. Сасвим је, дакле, стога транспарентно како је и на теоријском и на практичном плану релевантан део постмодерног подухвата, у најмању руку, омогућио несметано ширење неолиберализма и његову реалну превласт и доминацију. Јер, наиме, управо у мери у којој је (не)вољно кореспондирао са индивидуалистичким атомизмом,

с једне стране, и критиком државе и права – у име „људских права“, с друге – постмодернизам је у практичним ефектима деловао синхронизовано с неолибералном експанзијом иако су из његовог наратива произашле неке од најупечатљивијих критика ове идеологије. У том светлу, треба опазити како се у Европи после 1989. ширио неолиберализам тј. како је нпр. настала чувена политика „трећег пута“ коју опсежно анализира Муф скрећући пажњу на све противречности појма либералне демократије (Mouffe, 2009). Тако је Лиотаров „сломо великих наратива“ тј. *grand narratives* (Lyotard, 1984) трасирао пут слому вредности и релативизму и – упркос првобитним интенцијама – омогућио „увоз“ тзв. „либералне левице“ из САД у Европу, као и, последично, нарастајуће глобалистичке трендове који су, сасвим иронично, били засновани управо на сасвим нефилозофским и некритичким бинарним релацијама и опозицијама тоталитаризма/демократије као и тоталитаризма/транзиције. Оба бинарна пара посебну улогу играју управо у Источној и Централној Европи после 1989. и протежу се практично на све сфере те тако нпр. Кепм Велш – апострофирајући сву проблематичност оваквог приступа – скреће пажњу на чињеницу како историчари уметности целокупну уметност овог подручја означавају или као „тоталитарну“ или као „транзициону“ (Kemp – Welch, 2017). Јер, појам „транзиције“ замишљен је да реферира не само на транзицију од државе ка приватном власништву већ, далеко шире, на тзв. „развој грађанског друштва“ као догматски антипод „тоталитарној прошлости“.

У том светлу, треба имати у виду како је – упркос сасвим различитим и понекад потпуно опречним филозофским тенденцијама – „сломо великих прича“ у извесној мери омогућио конституисање ове црно-беле парадигме тј. њене идеолошке репродукције баш као што је и дефетистички став бројних аутора обезбедио несметано функционисање неолибералне хегемоније. Тако се нпр, акценат на сингуларности у широком спектру постмодерних дела најпре појавио и као авангардна реакција на структурализам виа сцијентизам тј. истовремено је значио и противљење великим системима што је, поред осталог, и основа Деридиног појма *differance* – у разлици спрам „метафизичке затворености“. Паралелно, пак – посебно када се имају у виду све консеквенце филозофских концепција у свеукупној друштвеној реалности – јасно је да су практичне последице морале уследити када је *crux* Деридиног оглашавања било порицање ултимативне некомпатибилности његових идеја и марксизма.

Другим речима, иако се дакле – сем у изузетним случајевима попут тзв. „нових филозофа“ у Француској – не може аргументовано изводити закључак о „принципијелној коалицији“ постмодерног и либералног дискурса *in toto* чињеница је да у многим аспектима њихова подударност превазилази раван хронолошке тј. да је неспорно да неретко делују синхронизовано чак и када је то питање обичне контингенције. Свакако, најупечатљивији пример деловања ове „коалиције“ у пракси је пројекат ЕУ који је – као што је то истакао Купер – „најразвијенији пример постмодерног система“ јер води распаду нација (Cooper, 2004, pp. 36-37) а неолибералан јер паралелно пресликава политичке, економске и друштвене моделе хегемоније из САД у Европу док се и сам налази у потчињеном положају у односу на „срце империје“ чији је део. Или, још прецизније, у овој специфичној неолиберално-постмодерној свези устоличило се политичко деловање транснаци-

оналних глобализованих криптоелита које су се, с почецима 21.века сасвим јасно нашле с друге стране народа.

Постлиберална Европа 21. века

У другој деценији 21. века – на теоријском, политичком, економском и друштвеном плану (Stiglitz, 2012, Peters, 2018, Gerstle, 2018) – постало је транспарентно да је наступило *време краја неолиберализма* тј. да је свет ушао у фазу тектонских промена на различитим нивоима због чега можемо рећи да је ово време *ирелатива епоха*. То значи да је једна дискурзивна и практична парадигма завршена а да нова још увек није сасвим наступила – а с обзиром да се крај једне идеологије на геополитичкој равни подудара са распадом унилатерализма, односно, с нарастањем мултиполарног света логички је вероватно како ће се, у следећем периоду, најпре вратити плурализам и мноштво као релевантне категорије. Јер, наимае, управо крај „неолибералне глобализације“ битно обележава и нови повратак историје и, паралелно, рађање нових политика левице и деснице. Штавише, у настајању бројних и дивергентних покрета против естаблишмента тј. против *mainstream*-а паралелно се артикулишу нови дискурзивни обрасци с критичким дистанцама према глобалистичким криптоелитама чија је доминација обележила неолибералну хегемонију.

У случају Европе, ови процеси испостављају се, пре свега, као рефлектовање разлике између појма Европе и појма ЕУ тј. поновног разумевања како је ЕУ не само пројекат и конструкт већ битно и идеолошки и политички пројекат неолиберализма и постмодерне као теорија и пракси – и САД као апсолутно доминантне силе. Тако се, наимае, испоставља, да „коезистенција“ тј. „суживот“ ЕУ с америчким неоимперијализмом и нео-колонијализмом није била само ствар хронолошке контингенције, јер је реч о безмало потпуној синхронизацији: Европа је – у „целини“ и „деловима“ – рапидно губила суверенитет и политички субјективитет кроз реализацију пројекта ЕУ а самим тим је у њој, паралелно, нестајала и демократија те се јаз између народа и елита непрестано повећавао на политичком, економском, и друштвеном плану.

Из назначених разлога, ни најмање није необично како се, дакле, као први захтев постлибералне Европе испоставља управо *једнакости* или, још прецизније, једнакост као укидање наметнутог хијерархијског јаза унутар појединачних држава као и укидање доминације „јачих“ држава над „слабијим“ – и најзад, доминације САД над Старим континентом у целини. У том светлу, управо једнакост појављује се и као име праве демократије у смислу у којем је одавно образложено како је демократија појмовно испреплетена са самоодређењем те још – како државе имају демократију за своју истину управо у мери у којој се рефлектују као израз аутономије (Marx & Engels, 1990). Зато је трећи елемент постлибералне Европе – поред једнакости и истинске демократије – управо повратак релевантности државе који се појављује као реакција на глобалистичко растакање суверенитета и његово репозиционирање на индивидуални план као услов практично савршене доминације. Јер, оно што се у стварности десило је десуверенизација држава у корист транснационалних финансијских центара попут Светске банке и ММФ-а – који су носиоци суверене моћи у неолиберализму или још прецизније, они су

то заједно са *ad hoc* коалицијама попут еуфемистичких имена тзв. „међународне заједнице“ или „коалиције вољних“ које делују с друге стране права. Обновљање колективитета и заједнице, *ergo*, питање је и обнове улоге и значаја државе и преостаје да се види хоће ли се овај процес промене на практичном плану одиграти кроз суштинске трансформације ЕУ или кроз њен крај и успостављање сасвим различитих политичких и економских модела. За Источну Европу ово значи својеврсни излазак из стања самоскривљене незрелости тј. неоколонијалистичког третирања источно-европских народа као „деце“ која су гајила „демократију у повоју“ и чинила „прве корак“ у њој како је то деценијама представљано у неолибералној фантазији „новог почетка“ за источноевропске народе тј. фантазији „дивљег Истока“ за западњаке.⁸ Или, другим речима, то значи крај турске демократије и узимање судбине у своје руке – што истовремено значи и крај *mimesis*-а Запада и повратак суверенитета. Разуме се, саставни део рестаурације државе је и повратак *welfare state* због чега нпр. Жижек истиче како управо „популисти“ обновљају *welfare state* (Žižek, 2019) што је сасвим логично ако се има у виду да подстицаји за ово свакако нису могли доћи од стране тзв. либералне левице тј. левице која је расточила свој смисао у либерализму.

Имајући у виду сву сложеност и вишеслојност савремених процеса у европским државама тј. у Источној баш као и у Западној Европи треба скренути пажњу и на чињеницу да пост-либерална Европа свакако није без бројних изазова попут, примера ради, екстремистичких покрета на политичкој равни или пак реструктурирања и нових економских модела – или, најзад, функционисања европских народа у геополитичким координатама нарастајућих релација између највећих светских сила у 21. веку. Чињеница је, међутим, да неуспех посткомунизма тј. посткомунистичке трансформације и транзиције и уопште свих процеса који су доживели кулминацију после 1989. – а 1989. је симболичка метафора неолибералне парадигме – паралелно значи и отварање потенцијалних хоризоната и за нове теоријске критичке рефлексije и за програмске приступе и за нове истинске политике. Крај посткомунизма у Европи зато је процес и стање чије значење далеко превазилазе бивше комунистичке земље баш као што је и 1989. била од светског значаја за нови поредак. Јер, наиме, крај посткомунизма значи крај неолибералног Запада и безусловне вере у „либералну демократију“, „вечни мир“ – остварен кроз серију ратова – као и капиталистички просперитет те аристократије колективитета који поново израђају у историјском хоризонту времена и субјективитета.

---

⁸ Опсежније разматрање питања како се западни поглед на “Исток” није битно променио ни након 1989. видети у: Starck, K. (2009). *When the World Turned Upside-Down: Cultural Representations of Post-1989 Eastern Europe*. Cambridge: CUP

Bogdana N. Koljević Griffith¹
Institute for Political Studies
Belgrade (Serbia)

NEOLIBERAL AND POST-LIBERAL EUROPE

(Translation In Extenso)

Abstract: The issue of causes and effects of 1989 is considered as the question of development and effects of neoliberal Europe. It is argued that this is a process of loss of sovereignty and political subjectivity i.e., one of promotion of individualistic atomism and ideology of „human rights“ which, also, ends up in „humanitarian interventionism“. Binary set of relations between „totalitarianism“ and „democracy“ - as well as the following concept of „transition“ - secured the dominance of liberalism on practically all levels while from the geopolitical aspect this construct corresponded with US hegemony in Europe - best perceived on the example of the EU. Besides neoliberal, postmodern discourse had its own impact on these processes. In conclusion, equality, true democracy, and the return to the state are emphasized as the basis of post-liberal Europe of the 21st century.

Keywords: neoliberalism, sovereignty, political subjectivity, true democracy, Europe.

The triumph of political, economic and social neoliberalism

the fall of the Berlin Wall - on the symbolic and *Realpolitik* levels - signified the dominance of the processes which, already in the early 1980s, occupied the continent: first and foremost, this was *the triumph of political, economic and social neoliberalism in Europe*. In this light, what we are dealing with is a historical turn that, in effect, supersedes standard changes of the elites and political platforms, i.e. the transformation of the entire paradigm was a tectonic shift on the existential and metaphysical levels. Moreover, the fact that 1989 represented a turn with far-reaching theoretical and practical consequences is best viewed from the analysis of transformations of the Old Continent that followed and marked Europe at the end of the twentieth and in the beginning of the twenty-first centuries. A retroactive analysis therefore demonstrates on different levels how, firstly and in an essential manner, the fall of the Berlin Wall was the beginning of the final loss of *sovereignty in Europe* overfor a longer stretch of time, and it is relevant to comprehend both the causes and consequences of such a movement in its political-phil-

---

¹ bb2polfil@gmail.com

osophical, politicological, sociological and historical aspects i.e., on the interdisciplinary level of the phenomenon.²

In short, these are the reasons why, for example, Chomsky's insight how 1989 was, in its most relevant content, the end of the welfare state in Europe (Chomsky 1991) simultaneously appears as a correct but also a partial explanation. The renunciation of the social model of the welfare state had multiple causes and implications or, more precisely, *causa efficiens* – as well as *causa finalis* in this case. This follows from *the ontological transition* which is the *hypokeimenon* of the promoted name and theses about *the "political transition" of Eastern European countries towards freedom and democracy*. In order to comprehend more closely how the process the main slogan of which was "freedom" actually appeared to be a fundamental movement towards *unfreedom* – not only for the people of Central and Eastern Europe but of Western Europe as well – one should consider the completeness of the already existing context in the USA, in which the era of Reaganism in a lively way depicted all the basic characteristics of neoliberalism in the ways in which they have been articulated by numerous representatives of so-called "critical theory". Firstly, it is the *ideology of individualism and atomism*, i.e., founding in practice a sphere of relations we can call a monadic social set keeping in mind the orientation towards the individual – his wishes and needs – that comes forth from it as the highest socially favorable imperative (Adorno & Horkheimer, 2007; Horkheimer, 2013; Marcuse, 1991).³

² In this light, understandably, the expression "Revolutions of 1989" – which is most frequently used to describe the series of events in six countries of the Eastern Bloc i.e., Poland, Hungary, East Germany, Bulgaria, Czechoslovakia and Romania – is entirely insufficient on the conceptual level or, more precisely, simultaneously appears as both appealing and incorrect. The events which were supposed to mark exactly the end of "totalitarian communism" and the beginning of "democracy" were counter-revolutions, per se. This is demonstrated by the fact that the winners of the next elections in these states were anti-socialist and pro-West political parties. Certainly, on the theoretical and practical levels, the situation is more complex when one keeps in mind how all these processes were often accompanied by the national orientation of the new elites and, in the case of Slovakia, 1989 was the introduction to the founding of Slovakia as an independent state in 1993. However, one should note here two relevant issues. First, the expression "Revolutions of 1989" is therefore incorrect because of the described reasons i.e., the term "the Fall of Communism in Eastern Europe" is more adequate. Second, and no less relevant, in a substantial, *ergo* geopolitical but also ontological sense as well, this "fall" meant the most dramatic change in the balance of forces in contemporary history, i.e. the beginning of the triumph of neoliberal capitalism in the economic and so-called "liberal democracy" in the ideological spheres, and the emergence of the USA as the hegemonic power in the political field. Moreover – as the time that followed demonstrated – national sentiment was instrumentalized to a great deal, i.e. used for creating the illusion of sovereignty and "government of the people," which transparently reflects the functioning of the EU insofar as precisely these states were given second-class status and were, therefore, without any actual relevant political and economic influence.

³ In difference to this, already the second generation of the Frankfurt School demonstrates its specific decadence because of the numerous "compromises" with liberalism it undertakes – and because of which its critical dimension is gradually lost. Furthermore, Habermas's "theoretical development" in such a sense actually equally demonstrates how Europe changed with its philosophical and intellectual elite: from the author of *The Structural Transformation of the Public Sphere* and *Theory and Practice*, as well as *The Theory of Communicative Action*, one became the author of works such as *Between Facts and Norms*.

From such an ideological conception, naturally and logically there followed *the ideology of human rights* in a way in which it has been described by Douzinas (Douzinas, 2007) and which, in numerous relevant aspects, functions as *biopolitics par excellence* – since neoliberalism as biopolitics stretches to different spheres, ranging from the politics of sexuality to the politics of education. Or, more precisely, as Heller rightly notes, 1989 did not mean only “the end of Communism” but a drastic transformation of the political pattern, i.e. *the rise of biopolitics as the weakening of class politics and a transition towards the politicization of the body* (Heller, 1994). Parallel to this, a hypertrophied insistence on human rights as *the final political and ethical instance* and, furthermore, as the basic socially acceptable criteria – from which likewise the ideology of “political correctness” is drawn – had as its aim as exactly the practical moral *discrimination of sovereignty*, and therefore, in last consequence, *the complete de-legitimation of the state as the relevant carrier of political subjectivity*. And all of this was the necessary crypto-theoretical and practical preparation for the real and offensive wars of the West which have been given the name “*humanitarian interventionism*.”

In such a light, therefore, it is of extraordinary importance to perceive how the crucial settings of neoliberalism, i.e. firstly the *individualized atomism which destroys the meaning of the community and of collectivity*, appear as the *sine qua non* of the ideology of “human rights” from which the ideology of “humanitarian interventionism” comes forth. This is because we are dealing with a unified chain of movement and a unique conceptual network which demonstrates how liberalism and pragmatism found themselves as the basis of this transition in different aspects as well as in the whole. In other words, the dominance of neoliberalism in Europe – and 1989 is the symbolic name for such a project and triumph – signified the simultaneous ideological and political dominance of the USA in the Old Continent for which the best example is the European Union (Koljević & Fusaro, 2016). Not only is it the case that with these processes the social state disappeared, but they bring forth the dissolution of the state as such, i.e. in practically all its political, economic and social segments through the articulation and practices of a *transnational alliance which in itself is not a carrier of sovereignty because it does not act as an autonomous subject*. Or, more precisely, European peoples in their simulated movement towards freedom – while in reality being caught up in the ideology of profit as the highest value (Chomsky, 2011) – lose the theoretical and historical dimensions of their own existence, which is why they appropriate externally forced-upon patterns of political behavior. Or, even more precisely, this process represents a synthesis of the pattern which Badiou reflects as the total dominance of the materialistic paradigm (Badiou, 2012) and of the political-normative imperative of the eternal present in which the vertical of historical time as well as meaningful future disappears.

A paradigmatic example in this sense is the constructed artificial opposition between *totalitarianism* and *democracy* (Aron, 1990) as well as, no less, the imposed construct of “the transition.” In both cases, we are dealing with seemingly neutral concepts that presuppose the political and social superiority of the West, i.e. always already beginning from the thesis of civilizational hierarchy in which provisionally weaker people and states should reach the level of richer ones because their material prosperity is simultaneously the ultimate indicator of their ethical and normative superiority

overall.⁴ Furthermore, it is relevant to conceive how the syntagma totalitarianism vs. democracy – as well as the concept of transition – corresponds to the projected concept of *the end of history* because it is a transition towards the kingdom of liberal democracy whose governance, in the final instance, has to be *total*. In such a way, 1989 – according to neoliberal architects – was supposed to signify *the European end of history* and, reciprocally, *the end of the history of Europe* and its *political subjectivities* that melted into *the system of globalized neoliberal order*. For the same reason – turning attention towards their own extraordinariness – it is exactly the “export” of democracy (Barany & Moser, 2009) that transparently demonstrated *the totalitarian pretension of neoliberal democracy* and, therefore, a real inversion of its illusory confrontation to “totalitarianism.”

Or, more precisely, it is also possible through the analysis of the example of various countries of Central and Eastern Europe, i.e. their political, economic and social destinies, to perceive how, in numerous aspects, neoliberal expansion and neoimperial domination moved. So, for example, the structure and actions of the EU demonstrate not only the bureaucratic – and relevantly undemocratic – but also practically a hierarchical model of governing, to the extent to which it is clear that, over a longer time period, one could not refer to any sovereignty, autonomy or political subjectivity of the “second class” member states. However, the similar process of the loss of practically all sovereignty and subjectivity is comprehended on different levels, i.e. the crux of the matter is that even the biggest and most developed European countries such as Germany and France, that is, likewise all “dominant” EU member states have found themselves in a submissive role in relation to the US or, more accurately, in relation to transnational globalist political, economic and social neoliberal elites. Moreover, and in principle, what has been applied in practice in both cases is the Hegelian master-slave dialectic and, parallel to it, a crypto-theology with its consequential Manichean narrative and signifiers of *absolute good* and *absolute evil* (Bernstein, 2006). “Absolute good” is, of course, US liberal democracy while, by analogy, “absolute evil” is all that comes from Russia and only on the basis of such a presented pattern it became realistically possible for people to accept submissiveness to “the good master.”

An illustrative example of creating relevant discursive paradigms is the entire “theoretical” and “practical” engagement of “the expert for Central and Eastern Europe,” Timothy Snyder, whose final aim is the erasure of the historical difference between Stalinism and Nazism – while the *causa finalis* of this endeavor is equalizing USSR and Fascist Germany (Snyder, 2010).⁵ More concretely, the “bloodlands” for Snyder are contemporary Poland, Belorussia, Ukraine, Romania, parts of Russia and the Baltic states and the essential identification of Stalinism and Nazism is undertaken through the same expected pattern that in both cases we are dealing with “totalitarian regimes” which committed equally horrifying crimes – in spite the fact that, for instance, the number of victims of Nazism is significantly higher. In this light, the thesis that 1989 in Europe meant the triumph of

---

⁴ The specific question, of course, concerns the fact that it is highly debatable to what extent this “economic superiority” of neoliberalism itself has a virtual character. (See Stiglitz, J. 2012; Stiglitz, J. 2016.)

⁵ One should keep in mind how, for instance, *The Atlantic*, *The Economist*, *The Independent*, *The New Republic*, *New Statesman*, *The Daily Telegraph* – declared this work as “the book of the year” while *The Economist* went even further, declaring how this is “*revisionist history in the best sense*.”

Fukuyama's "end of history" in no way means that *the story about history is over*. Quite the contrary, it is exactly *the announcement of the final victory of liberal democracy as the absolute good and the end of the world which was a necessary precondition for the beginning of historical revisionism which has the ideological function of political submission to the neoliberal hegemony of the US as well as signifying that Russia is the "absolute evil" - binary oppositions but also a bipolar split that extends to contemporary times*. As Evans rightly noted – "Snyder is simply identifying Nazi genocide with the crimes committed during Stalin in USSR.... There is nothing wrong with comparison. *Equalizing* is what is highly problematic" (Evans, 2018, pp. 21-22).

And while, therefore, the moral equivalence between "the totalitarian regimes" of Communism and Nazism has been "established" – the ideology of liberal democracy has, parallel to this, built its own crypto-ethical discourse in which criminal actions and illegal aggressions take on the name of "humanitarian interventionism" because this is the action of "the absolute good." A paradigmatic example, in this sense, is certainly Ignatieff, one of main theorists and activists of "human rights" who, in a consequential interventionist key, supported the aggression on SRY and occupation of Iraq – as well as all other American interventions – and articulated the conception of "the lesser evil" (Ignatieff, 2005). The basic thesis is that, no matter the cost, one needs to defend "the legitimate rights of innocent citizens," i.e. in order to defend individual rights, the use of all means, including violence, is not only permitted but even desirable. Furthermore, in *Empire Lite* Ignatieff – emphasizing how the USA is the only superpower – explicitly stands in favor of creating a "*humanitarian Empire*" because the motives of foreign presence and interventionism are of altruistic nature and not at all selfish (Ignatieff, 2003). Or, the *imperium* of the twenty-first century is the global hegemony of free market, human rights and democracy. This is how "ethical" motives appear as the sufficient reason for military interventions because one begins from a never-proven postulate of creating the best of all possible worlds, i.e. the absolute political, historical, theoretical and moral superiority of the USA. Another example, in a similar sense, is certainly Walzer's theory of just wars in which, again, from the standpoint of "political ethics," the "morality" of "just wars" is what one attempts to legitimize. This is how Walzer gives his own contribution to the theory of "humanitarian interventionism" through the conception that the use of force in international politics is justified by endangered "human rights," i.e. that intervention should be undertaken in all cases in which "the moral conscience of humankind is in shock" (Walzer, 2015, p. 107). However, when one is dealing with such constructions of crypto-ethical narratives – which have liberal-democratic hegemony as their ideological basis and which are articulated simultaneously with revisionist history – on the political-philosophical level, it is necessary to put forward the following question: To what extent does neoliberal theory ontologically correspond to postmodern theory, i.e. how much the issue is one of contingent chronological compatibility, since we are dealing with two discourses dominant in the last decades of the twentieth century, and how much is this synchronized action? Or, in the context of 1989, how much is the beginning of the triumph of neoliberalism at the same time the beginning of the triumph of postmodern Europe, and is this meeting entirely conceptually contingent?

Excursus: neoliberalism and postmodernity – a coalition of principles or not?

firstly, it should be kept in mind that the extensive concept “postmodernity” – and this is no less the case with the concept of “poststructuralism” – includes in itself a series of different phenomena and theories, which is why it cannot justly be argued for drawing a simple line of structural similarity or even identification with neoliberalism. The following fact concerns the moment that profound analyses of the relation between two concepts – as, for example, is the case with the comparison of postmodernism and pragmatism (Stuhr, 2015) – have not yet been undertaken. At the conceptual level, therefore, we first need to perceive the fundamental differences that as its basis have the radical critique of neoliberalism and the articulation of its causes, phenomena and effects. Therefore, in authors such as Baudrillard we find fundamental insights about simulation, i.e. how the world becomes a simulacrum (Baudrillard, 1994), as well as the effects of *consumer capitalism* – and “post-Communist Europe” after 1989 has been signified exactly by the specter of consumption – and also, no less relevantly, how the binary opposition totalitarianism vs. democracy drawn by globalist elites is, according to the political needs, replaced by the dichotomy terrorism vs. democracy (Baudrillard, 2013). Certainly, in authors such as Rancière or Badiou, affirming an entirely different concept of democracy, i.e. democracy as equality, comes forth no less from confronting neoliberal hegemony as well as, likewise, its dominance through the political phenomenon of the EU (Badiou, 2012, Rancière, 2009). Or, from the third side, besides these metaphysical and philosophical-social critiques, in post-structuralism we also perceive the articulation of serious ethical theories such as Levinas’s, in which – in the manner of a “non-systemic system,” *ergo* on the ontological, ethical and aesthetical levels – the relation towards the Other is considered (Levinas, 1991, Levinas, 2000). True openness towards the Other – together with the horizon of infinity – presupposed the position of equality as well the position of pluralism, i.e. appears as practically diametrically opposed to neocapitalistic uniformity and neoimperial hierarchy.

However, in a number of other authors, first and foremost in the work of the so-called French “new philosophers” (*nouveaux philosophes*) such as Lévy, Finkielkraut, Glucksmann and Bruckner – whose main thread has been exactly the break with the Marxism of the 1980s – the connection with neoliberalism is completely transparent. Because, since the beginning point of this theory is the thesis how the systems of Hegel and Marx are actually systems of repression and philosophies of dominance, these positions practically entirely correspond to neoliberal dogmas. Marxism is marked as “the inherent evil” which leads to totalitarianism and, by analogy, their accusations of “totalitarianism” referred exclusively to the states in which it was relevantly present, with a special focus on the “absolute evil” of the USSR. Moreover, the “new philosophers” emphasized how the entire socialist tradition should be abandoned and the fact that they – by all means – wanted to appropriate for themselves the name “leftist” demonstrates how here one is dealing with a paradigmatic European version of authors who in the USA called themselves “left liberals.” Again, one common signifier with neoliberalism are the emphasis on the individual, i.e. a radical individualism as well as an anti-state orientation (anti-statism) which is found paradigmatically in Glucksmann, although all “new philosophers” agree that the state is “the ultimate evil” while “the good” are human rights – and underline that sovereignty is the issue of

the individual. Another common signifier is also the fact that there is no longer trust in the human being, i.e. that society is viewed as permanently and structurally repressive, which is basically compatible with the liberal worldview. Furthermore, it is completely logical that from such a setting both “provisional ethics” and “the politics of the lesser evil” come forth, which, once again, is consequently compatible with the neoliberal doctrine of interventionism as well as with the minimal state. To the relevantly ideological nature of the work of “the new philosophers” attention has been drawn by – besides Badiou and Bourdieu – Lyotard, Deleuze and Castoriadis.

In the third group, in the broadest sense when we are discussing poststructuralism in Europe, i.e. its resemblance with neoliberalism in its theoretical assumptions or its political and social implications, belong authors whose philosophical critique of the Western hegemonic pattern is transparent but, in spite this, some of their key theses either end with consequences similar to the liberal discourse or simply “collaterally” work in its favor. A typical example, in this light, is Agamben’s theory, i.e. the fact that for instance in *The State of Exception* it is written how “one day humanity will play with law just as children play with unused objects” (Agamben, 2005, p. 34). Despite, therefore, Agamben’s radical critique of the USA and its imperial politics and neoliberalism overall, “anti-static” thinking ends up with the comparison of law to “a game” as the desirable outcome of the world which would be “the best possible” – and this world is, for the author, “only a little bit different” from the contemporary world. And actually, this is how it turns out that with such theories what is implicitly legitimated is the abuse of law and its violation – because if everything is “a game” and/or if the basis of law and state is always already violence then the use of violence is not contrary to the law even when it destroys it, as is the case with the “humanitarian interventions.” Furthermore, the following aspect to be kept in mind is that the so-called radical metaphysics of singularity – for which, again, the paradigmatic example is Agamben’s individualism – in final instance leads not only to the break of the community and collectivity but to a communication breakdown as well, the best indicator being the fact that this philosophy ends in a politics of gesture founding specific forms of non-relations (Agamben, 2019).

Or, more precisely, all these emphasized examples are an expression of general tendencies, i.e. of the fact that in the framework of postmodern patterns in final instance we often find either pessimism in relation to the entire functioning of society and the world or more or less explicit de(con)struction of the community or – because of “metaphysical and political evil” – an endgame in ethics. It is therefore completely transparent how, on both theoretical and practical grounds, a relevant part of the postmodern project has at least enabled an untethered expansion of neoliberalism and its real dominance. Because, exactly inasmuch as it has (un)willingly corresponded to individualistic atomism on the one hand and the critique of state and law – in the name of “human rights” – on the other, postmodernism in its practical effects acted as synchronized with neoliberal expansion although from its narrative some of the most exemplary critiques of this ideology came forth. In this light, one should notice how neoliberalism spread in Europe after 1989, i.e. how, for instance, the famous politics of “the third way” came forth – one extensively analyzed by Mouffe, who also articulates all the contradictions of the concept of liberal democracy (Mouffe, 2009). In such a way, Lyotard’s “break of the grand narratives” (Lyotard, 1984) traced the way for the break of values and relativism and – in spite of its primary

intentions – enabled the “import” of the so-called “liberal left” from the USA to Europe as well as, respectively, the growth of globalist trends which were, ironically, founded exactly on the completely non-philosophical and uncritical binary relations and oppositions totalitarianism/democracy as well as totalitarianism/transition. Both binary couples play a special role precisely in Eastern and Central Europe after 1989 and expand practically to all spheres so that, for instance, Kemp Welch – emphasizing the problematic character of such an approach – draws attention to how historians of art in this region signify art as either “totalitarian” or “transitional” (Kemp – Welch, 2017). The concept of “transition” has been conceived to refer not only to transition from the state to private property but, broader, to the so-called “development of civil society” as the dogmatic contrast to “the totalitarian past.”

In this light, one should keep in mind how – despite entirely different and sometimes completely opposed philosophical tendencies – “the break of grand narratives” has, to a certain extent, enabled the constitution of this black-and-white paradigm, i.e. its ideological reproduction as well as the defeatist attitude of numerous authors has enabled an untethered functioning of neoliberal hegemony. For instance, the accent on singularity in a broad specter of postmodern works first appeared as an avant-garde reaction to structuralism via scientism, i.e. it meant at the same opposition to big systems, which is also the basis of Derrida’s concept of *différance* – as different from “the metaphysics of closure”. Simultaneously, especially when all consequences of philosophical conceptions in complete social reality are kept in mind, it is clear that practical consequences had to follow when the crux of Derrida’s attitude was the denial of an ultimate incompatibility of his ideas with Marxism.

In other words, although, therefore – in spite of exceptional cases such as “the new philosophers” in France – one cannot argue about a “principal coalition” of the postmodern and liberal discourses *in toto*. It is a fact that in many aspects they often appear as synchronized even when this is an issue of pure contingency. Certainly, the most striking example of action of this “coalition” in practice is the project of the EU that is – as Cooper pointed out – “the most developed example of the postmodern system” because it leads to the breaking of nations (Cooper, 2004, 36 – 37) and neoliberal because it at the same time copies the political, economic and social models of hegemony from the USA to Europe while itself is in the submissive position in relation to “the heart of Empire” of which it is a part. Or, more precisely, in this specific neoliberal-postmodern connection, the political action of transnational globalized crypto-elites has found its basis, one which appeared in the beginning of the twenty-first century on the other side of the people.

Post-liberal Europe of the 21st century

In the second decade of the twenty-first century – on theoretical, political, economic and social grounds (Stiglitz, 2012, Peters, 2018, Gerstle, 2018) – it became transparent that the *time of the end of neoliberalism* had arrived, i.e. that the world entered a phase of tectonic shifts on different levels, which is why we can say this is a *time of crossing of epochs*. This means that one discursive and practical paradigm is over and that the new has not yet began – and since the end of one ideology on the geopolitical level corresponds to the break of unilateralism, i.e. to the growth of the multipolar world, it is logically prob-

able that, in the next period, first and foremost, pluralism and multiplicity will return as relevant categories. Exactly this end of “neoliberal globalization” relevantly signifies a new return of history and, at the same time, the birth of a new politics of left and right. Moreover, in the growth of new divergent and numerous movements against the establishment, i.e. against the mainstream, new discursive formations with critical distance toward globalized crypto-elites – whose dominance marked the neoliberal hegemony – are being articulated.

In the case of Europe, these processes appear, firstly, as reflecting the difference between the concept of the EU and the concept of Europe, i.e. understanding how the EU is not only a project and a construct but significantly an ideological and political project of neoliberalism and postmodernity as theories and practices – and of the USA as the absolute dominant force. This is how it turns out that the “co-existence” of the EU with American neo-imperialism and neo-colonialism was not only a matter of chronological contingency because one is dealing here practically with complete synchronization: Europe – as a “whole” and “in its parts” – has been rapidly losing its sovereignty and political subjectivity through the realization of the project of the EU and, simultaneously, democracy in it has been disappearing so that the gap between the people and the elites has permanently deepened on the political, economic and social scale.

For these reasons, it is not at all unusual that the first demand of post-liberal Europe is exactly *equality* or, more precisely, equality as a repeal of the imposed hierarchical gap within particular states as well as the repeal of the dominance of “stronger” over “weaker” states and, finally, dominance of the USA over the Old Continent as a whole. In this light, exactly equality appears as the name of true democracy in the sense in which it has been argued that democracy is conceptually interrelated with self-determination and that states have democracy as their truth precisely inasmuch as they are reflected as the expression of autonomy (Marx & Engels, 1990). This is why the third element of post-liberal Europe – besides equality and true democracy – is exactly the return of the relevance of the state which arises as a reaction to the globalist dissolution of sovereignty and its re-positioning to the individual level as the condition of practically perfect domination. What happened in reality is the de-sovereignization of states in favor of transnational financial centers such as the World Bank and IMF as carriers of sovereign power in neoliberalism or, more precisely, such as ad hoc coalitions with euphemistic names such as “the international community” or “the coalition of the willing” which often act on the other side of the law. The renewal of collectivity and the community, *ergo*, is also the question of the renewal of the role and meaning of the state, and it remains to be seen if this process will play out on the practical level through substantial transformations of the EU or through its end and founding of entirely different political and economic models. For Eastern Europe, this means a specific exit from the state of self-imposed immaturity, i.e. the neocolonial treatment of Eastern European peoples as “children” whose democracy was taking its “first steps” as presented for decades in the neoliberal phantasy of “the new beginning” for Eastern European people, i.e. in the fantasy of the “wild East” for the Westerners.⁶ Or, in other words, this means the end of tutorial democracy and taking destiny into one’s own

---

⁶ The more extensive analysis of the question how the Western view of “the East” has not significantly changed after 1989 can be found in: Starck, K. (2009). *When the World Turned Upside-Down: Cultural Representations of Post-1989 Eastern Europe*, Cambridge: CUP.

hands – which at the same time means the end of a mimesis of the West and the return of sovereignty. It goes without saying that the constitutive part of restoration of the state is the return of the welfare state, which is why Žižek for instance emphasizes how populists are the ones renewing the welfare state (Žižek, 2019), which is entirely logical if one keeps in mind that this could not have come from the side of the so-called liberal left, i.e. the left which has dissolved itself into liberalism.

Keeping in mind all the complexity and multiplicity of contemporary processes in European states, i.e. in Eastern as well as in Western Europe, it should be noted that post-liberal Europe is certainly not without numerous challenges such as, for example, the growth of extremist movements on the political level and/or restructuring and new economic models – or, finally, the political functioning of European peoples in new geopolitical conditions of the growing relations between biggest world powers in the twenty-first century. The fact is, however, that the failure of post-Communism, i.e. of the post-communist transformation and transition and of all the processes that culminated after 1989 – and 1989 is the symbolic metaphor of the neoliberal paradigm – simultaneously meant the opening of potential horizons and for new theoretical critical reflections, for programmatic approaches and for a new true politics. *The end of post-communism in Europe* is therefore a process and a state whose meaning by far supersedes ex-communist countries in the same way in which 1989 has been of world relevance for the new order. The end of post-communism means the end of the neoliberal West and the unconditional faith in “liberal democracy,” “eternal peace” – achieved through series of wars – as well as in capitalistic prosperity, and the articulation of the collectivities which again emerge on the horizon of time and subjectivities.

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА

- Adorno, T., Horkheimer, M. (2007). *Dialectics of Enlightenment*. Stanford (CA) : Stanford University Press.
- Agamben, G. (2005). *State of Exception*. Chicago (IL) : University of Chicago Press.
- Agamben, G. (2019). *Creation and Anarchy*. Stanford (CA) : Stanford University Press.
- Aron, R. (1990). *Totalitarianism and Democracy*. Ann Arbor (MI) : University of Michigan Press.
- Badiou, A. (2012). *Polemics*. New York (NY) : Verso.
- Barany, Z. & Moser, R. *Is Democracy Exportable?* New York (NY) : CUP.
- Baudlliard, J. (1994). *Simulacra and Simulation*. Ann Arbor (MI) : University of Michigan Press.
- Baudlliard, J. (2013). *The Spirit of Terrorism*. New York (NY) : Verso.
- Bernstein, R. (2006). *The Abuse of Evil*. Oxford : Polity Press.
- Chomsky, N. (2011). *Profit Over People*. New York (NY) : Seven Stories Press.
- Chomsky, N. (1991). *Deterring Democracy*. New York (NY) : South End Press.
- Cooper, R. (2004). *The Breaking of Nations*. London: Atlantic Books.
- Douzinas, C. (2007). *Human Rights and Empire*. New York (NY) : Routledge.
- Evans, R. (2018). Who Remembers The Poles?, *London Review of Books*, 32 (21), 21-22.

- Gerstle, G. (2018). *The Rise and Fall of America's Neoliberal Order*. Cambridge: CUP.
- Heller, A. (1994). *Biopolitics*. Farnham : Ashgate Publishing.
- Horkheimer, M. (2013). *Eclipse of Reason*. Eastfort (CT): Martino Fine Books.
- Ignatieff, M. (2005). *The Lesser Evil*. Princeton (NY) : PUP.
- Ignatieff, M. (2003). *Empire Lite: Nation-building in Bosnia, Kosovo and Afghanistan*. London : Minerva Press.
- Kemp – Welch. (2017). *Antipolitics in Central European Art*. London, UK : I.B. Tauris.
- Koljević, B. & Fusaro, D. (2016). *The Rise of European People*. Beograd: Filip Višnjić. (In Serbian).
- Laurelle, M. (2019). The Bleak Prophecy of Timothy Snyder, *The Chronicle of Higher Education*, 4/12.
- Levinas, E. (1991). *Totality and Infinity*. Dordrecht, The Netherlands : Kluwer Academic Publishers.
- Levinas, E. (2000). *Entre nous*. New York (NY) : Columbia University Press.
- Lyotard, J. F. (1984). *The Postmodern Condition*. Minneapolis (MN) : University of Minnesota Press.
- Marcuse, H. (1991). *One-dimensional Man*. New York (NY) : Routledge.
- Marx, K. & Engels, F. (1990). *Werke*. Band 4. Berlin : Karl Dietz Verlag.
- Mouffe, C. (2009). *The Democratic Paradox*. New York (NY) : Verso.
- Peters, M. (2018). The End of Neoliberal Globalization, *Educational Philosophy and Theory*. 50 (4), 323-325, DOI: [10.1080/00131857.2017.1305720](https://doi.org/10.1080/00131857.2017.1305720)
- Ranciere, J. (2009). *Hatred of Democracy*. New York (NY) : Verso.
- Snyder, T. (2010). *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*. London : Bodley Head.
- Snyder, T. (2018). *The Road to Unfreedom*. New York (NY) : Penguin Press.
- Starck, K. (2009). *When the World Turned Upside-Down: Cultural Representations of Post-1989 Eastern Europe*. Cambridge : CUP.
- Stiglitz, J. (2012). *The Price of Inequality*. New York (NY) : W.W. Norton & Co.
- Stiglitz, J. (2016). *The Euro: How The Common Currency Threatens The Future of Europe*. New York (NY) : Penguin Random House.
- Stuhr, J. (2015). *Pragmatism, Postmodernism and the Future of Philosophy*. New York (NY) : Routledge.
- Walzer, M. (2015). *Just and Unjust Wars*. New York (NY) : Basic Books.
- Žižek, S. (2019). I believed in Syriza but their election defeat was secured the moment they caved into the forces of capitalism. *Independent*, 8 July 2019.